

Safavid Religious Jurist and Abu Muslim Reading: Examining the Prohibition of the Stories of Abu Muslimnameh and its Relationship with Criticism of Sufism and Anti-Sufism

Saeed Mehri *¹

Received: 01/02/2024

Accepted: 20/05/2024

Abstract

The personality of Abu Muslim Khorasani has been reflected in various forms in the texts. In the hadith sources, Abu Muslim is often introduced as someone who was against the Shia Imams. In polemical-theological texts, Abu Muslim is introduced as the avenger of Ali's family, the overthrower of the generation of the Imams, and the destroyer of the Umayyads. But in the folk stories and especially in the narrations that we know today as Abu Muslim name, Abu Muslim is not only a Shia person, but also one of the special Shiites who received the spiritual teachings of the Imams and is himself a follower of the Tariqat and he has transcendental benefits. The same image of Abu Muslim entered the Sufi circles through the tradition of storytelling, and later became one of the important pillars of the Safavid Khanqah Invitation. After the Safavids came to power, the Safavid Sufis, by promoting the stories of Abu Muslim, kept alive the goals of the Safavid uprising and increased their followers. The religious

* Corresponding Author's E-mail:
sam.mehri@yahoo.com

1. PhD graduate of Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

<https://orcid.org/0009-0009-0376-3146>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

jurists of the Safavid court, in an effort to curtail the influence of the Sufis, were the first to recognize this and subsequently prohibited the reading of stories about Abu Muslim. This article demonstrates that the banning of stories, the reading of stories, and the distortion of Abu Muslim's image were fundamental measures taken by religious jurists to combat the proliferation of Sufism during the Safavid era.

Keywords: Abu Muslim name, reading stories, religious jurists, criticism of Sufism

Extended Abstract

During the Safavid era, the Shiite religious jurists had gained a lot of power and decided to remove their long-time rivals, the Sufis, from the arena of politics and power. The movement of anti-Sufism in this period had several stages. Thus, at the beginning of the Safavid government, the fight against the Sufis was the only written criticism; But at the end of this era, this movement increased and led to the killing and rejection of the Sufis. In this article, only the first step of anti-Sufism in this era, that is, the criticism of Abu Muslim and Abu Muslim reading has been discussed.

The character of Abu Muslim is different in Shia narrations, history and stories. In the Shia hadith sources, there are narrations in the condemnation of Abu Muslim that show the opposition of the Shia Imams to him. For example, one tradition says: Imam Jafar Al Sadiq (AS) did not accept Abu Muslim's invitation and did not even respond to his letters. However, in Shia theological-dialectical sources (especially Persian sources), Abu Muslim is praised for overthrowing the Umayyad government and he is introduced as one of the followers of Shia Imams, whose goal was to bring the Shia Imams to power.

The character of Abu Muslim is different in the stories, especially "Abu Muslimname". In these stories, he is one of the top Shia people,

انجمن تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN : 2538-2179

Vol. 17, No. 65

Spring 2024

Research Article

and there is no need to prove his religion. According to the narratives, even the name of Abu Muslim was given to him by Imam Muhammad Baqir (AS), and he is in contact with the Shia Imams and he in the real world or in the dreams, constantly receives help from them. And they treat his problems and pains. In addition, Abu Muslim also has a mystical personality and is able to do extraordinary things or meet with mystical guides.

The personality of Abu Muslim and the traditions and stories related to him were popular among the Safavid Sufis and they used this in calling their followers. Abu Muslim Khorasani and Muhammad Hanafiyeh were among the most important personalities of the Sufis of Ardabil Monastery, whose praises and stories were constantly expressed. Some religious jurists fought Sufism secretly and openly. Some of the reactions against Sufism in this period are only specific to the Shia society; The main idea of these anti-Sufi people is that the elements that have entered the Shia community from Sufi beliefs by combining Sufism and Shiism must be destroyed. Therefore, one of the elements that was tried to be left out of the society's beliefs is story-telling and Manqebat reading for Abu Moslem of Khorasani.

The first objector to Abu Moslem reading in the Safavid period is Mohaghegh Karki. He believed that Abu Muslim's friendship with Imams and Shias was not real and he intended to attract them by deceiving them. He considers Abu Musallam readers, liars and their words as Satan's words. Taleqani also believes that the atheists were a group of Abu Muslim's lovers, and he believes that the atheists became interested in him because of Abu Muslim's claim to the Holoul theory. In addition to the religious jurists, the Safavid kings, such as Shah Ismail and Shah Tahmasab, also opposed the storytelling and Abu Muslim reading. Of course, we should know that despite these oppositions and obstacles, people were still inclined towards these stories.

مركز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN : 2538-2179

Vol. 17, No. 65

Spring 2024

Research Article

In the middle of the Safavid period, for the first time, a book named *Salwa al-Shia* was written, which expresses the objection to the Helpers of Abu Muslim and the Sufis in one place, and clearly names groups of Sufis who followed Abu Muslim. And it shows that the opposition to Abu Muslim and Abu Muslim readers was in line with the opposition to the Sufis. This opposition and the expression of the connection between the Sufis and Abu Muslim had not been expressed very clearly until this book. In fact, Abu Muslim-reading has been a discourse act that these story-tellers have also popularized Sufism.

Therefore, it can be understood that the newly empowered religious jurists in the Safavid court, in order to eliminate the Sufis, initially tried to devalue their valuable symbols and personalities. One of the most important of these measures was the banning of reading stories About Abu Muslim and the destruction of his personality. And referring to the link between the Sufis and Abu Muslim, they introduced both groups as misguided and cursed. Therefore, the effort of the religious jurists of the Safavid period in confronting Abu Muslim's storytelling and stories was an attempt to start a powerful and pervasive trend of anti-Sufism.

مقاله پژوهشی

فقیهان صفوی و ابومسلم‌نامه خوانی

(بررسی تحریم قصه‌های ابومسلم‌نامه و ارتباط آن با نقد

تصوف و صوفی‌ستیزی)

سعید مه‌ری*

(دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۱)

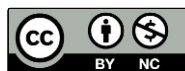
چکیده

شخصیت ابومسلم خراسانی، به صورت‌های گوناگونی در متون بازتاب یافته است. در منابع حدیثی، غالباً ابومسلم به‌عنوان کسی که مخالف امامان شیعه بوده و امامان وی را طرد کرده بودند، معرفی شده است. در متون جدلی-کلامی، ابومسلم منتقم آل علی و براندازنده سب امامان و نابودکننده امویان معرفی شده است، اما در داستان‌های عامیانه و به‌خصوص روایت‌هایی که امروزه با نام ابومسلم‌نامه می‌شناسیم، ابومسلم نه‌تنها شخصی شیعی، بلکه از شیعیان خاص است که تعالیم معنوی ائمه را هم دریافت کرده و خود اهل طریقت است و صاحب کرامات. همین تصویر از ابومسلم، از طریق سنت قصه‌خوانی در محافل صوفیانه نیز

۱. دانش‌آموخته دکتری دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (پژوهشگر).

*sam.mehri@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0009-0376-3146>

Copyright © 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPL This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

وارد شد و بعدها جزو ارکان مهم دعوت خانقاه صفوی قرار گرفت. پس از به قدرت رسیدن صفویان، صوفیان صفوی با ترویج قصه‌های ابومسلم در میان مردم، هم اهداف قیام صفویان را زنده نگه می‌داشتند و هم بر مریدان خود می‌افزودند. فقیهان دربار صفوی، در تلاش برای کاستن از قدرت صوفیان، نخست متوجه این امر شدند و به تحریم قصه‌خوانی و تخریب شخصیت ابومسلم خراسانی پرداختند. در این مقاله نشان داده شده که تحریم قصه و قصه‌خوانی و مخدوش کردن چهره ابومسلم، یکی از گام‌های اساسی فقیهان برای مقابله با گسترش تصوف در دوره صفوی بوده است.

واژه‌های کلیدی: ابومسلم‌نامه، قصه‌خوانی، فقیهان، نقد تصوف

۱. بیان مسئله

نقد تصوف از دوره صفویه شدت گرفت و آثار بسیاری در انتقاد از تصوف و رفتارها و باورهای صوفیان نوشته شد. در این دوره فقیهان شیعه قدرت بسیاری کسب کرده بودند و درصدد بودند رقیبان دیرینه خود را از عرصه سیاست و قدرت کنار بزنند. صوفیان که خود از ارکان اصلی ارتش صفویان بودند در این دولت قدرت بسیاری داشتند و کنار زدن آنان کار ساده‌ای نبود. ازین‌رو فقیهان نمی‌توانستند بی‌محابا عمل کنند و مخالفت و دشمنی خود با صوفیان را آشکارا اعلام کنند. جریان صوفی‌ستیزی در دوره صفوی چند مرحله دارد و از هر مرحله به مرحله بعدی، روش‌ها و نوع برخورد با صوفیان عوض می‌شود. بدین‌نحو که در آغاز دولت صفویان برخوردها با صوفیان در حد نزاع قلمی است، اما در پایان دوره صفویان این نزاع‌ها شدید می‌شود و به کشتن و طرد صوفیان منجر می‌شود. پرداختن به تمام این روش‌ها از حوصله این مقاله بیرون است و در اینجا فقط به اولین گام صوفی‌ستیزی در این عصر، یعنی نقد ابومسلم و ابومسلم‌خوانی خواهیم پرداخت. در دوره صفوی، ابومسلم خراسانی به

دلایلی که در بخش‌های بعدی مقاله خواهیم گفت، پیوندی با تصوف و صوفیان یافته بود و به یکی از نمادهای مهم صوفی‌گری و یکی از شخصیت‌های مورد احترام صوفیان بدل شده بود. فقیهان نیز در گام اول برای مقابله با صوفیان، سعی کردند این نمادها را تخریب کنند تا بتوانند از قِبَل آن به صوفیان ضربه‌ای وارد کنند.

هدف این مقاله این است که ابتدا تطور تصویر ابومسلم در محافل شیعی را نشان دهد و بیان کند که چگونه از براندازندهٔ امویان به شخصی شیعی و عارف و صاحب کرامات بدل شده و در نهایت نشان دهد مخالفت با ابومسلم و روایات ابومسلم در دورهٔ صفوی، چگونه با نقد تصوف و صوفی‌ستیزی پیوند یافته است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهشی یافت نشد که ارتباط میان ابومسلم و ابومسلم‌خوانی با نقد تصوف را بررسی کرده باشد، اما در ارتباط با این حوزه چند پژوهش وجود دارد که به اختصار معرفی می‌شود:

- وزیر (۱۳۸۲)، در مقاله «ابومسلم‌نامه و نقش آن در تاریخ اجتماعی عصر صفوی»، به بررسی شخصیت تاریخی ابومسلم پرداخته و سپس رابطهٔ میان داستان‌های ابومسلم‌نامه و علما را از منظری اجتماعی مورد بررسی و تحلیل اجتماعی قرار داده است؛

- ایزدی (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «کرامت، گره‌گاه تصوف و رمانس ایرانی» به طبقه‌بندی انواع کرامات در متون عرفانی می‌پردازد و سپس به داستان ابومسلم‌نامه و امیرحمزه می‌پردازد و نمونه‌هایی از کرامات دینی و اخلاقی بازتاب داده شده در این داستان‌ها را بیان می‌کند؛

- ناصری و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با نام «تحلیل انتقادی گفتمان طریقت و شریعت دربارهٔ قصهٔ ابومسلم‌نامه»، با استفاده از ابزارهای زبان‌شناسی و روش تحلیل گفتمان و نیز بهره بردن از نظریهٔ مربع ایدئولوژیک وندایک، به نحوهٔ مواجههٔ کلامی-زبانی متون فقهی دورهٔ صفوی با داستان‌های ابومسلم‌نامه پرداخته است.

۳. تصویر ابومسلم در محافل شیعی

شخصیت ابومسلم در محافل شیعی، همچون شخصیت تاریخی‌اش در پرده‌ای از ابهام مانده است. وقتی به منابع حدیثی شیعه نگاه می‌کنیم، بعضاً احادیث و روایاتی را می‌بینیم که در مذمت ابومسلم بیان شده است و گواه مخالفت امامان شیعه با وی هستند. از جمله در *تلخیص المحصل* خواجه نصیر، روایتی است که حاکی از نپذیرفتن دعوت ابومسلم از سوی امام صادق است. متن این روایت چنین است:

و یقال: إنَّ أبا مسلم، حين كان كيسانيًا و اقتبس من دعواتهم علومهم، علم أنَّ تلك العلوم مستودعة في أهل البيت، فكان يطلب المستقرَّ فيه، فبعث إلى الصادق: إني قد دعوت الناس عن موالة بني أمية إلى موالة أهل البيت فان كنت رغب فيهما فلا مزيد عليك فكتب إليه الصادق: ما أنت من رجالي، ولا الزمان زمني (طوسی، ۱۴۰۵: ۴۱۵).

چنانکه از متن این روایت مشخص است، امام صادق ابومسلم را از یاران خود نمی‌دانسته (ما أنت من رجالی) و خود را مأذون و مأمور به قیام در آن دوران نمی‌دانسته.

کلینی در روایتی از قول محمدبن یحیی نقل می‌کند که نامه‌ای از ابومسلم به حضرت صادق رسید، اما ایشان گفت که به آن نامه جوابی نخواهد داد و نامه‌رسان را هم بیرون کرد: «كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ فَأَتَاهُ كِتَابُ أَبِي مُسْلِمٍ فَقَالَ لَيْسَ لِكِتَابِكَ جَوَابٌ أُخْرَجَ عَنَّا فَجَعَلْنَا يُسَارُّ بَعْضُنَا بَعْضًا» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۲۷۴).

کلینی در روایتی دیگر نقل می‌کند که وقتی پرچم‌های قیام ابومسلم برافراشته شد، نامه‌هایی به امام صادق نوشته شد که در آن نامه به ایشان گفته بودند اکنون زمینه برای حکومت شما فراهم شده است، نظر شما چیست؟ امام صادق هم نامه‌ها را بر زمین می‌کوبد و می‌گوید: افسوس که من امام و پیشوای آن‌ها نیستم (همان، ۳۳۱).

اما در منابع کلامی-جدلی شیعه، خصوصاً منابعی که به زبان فارسی است، تصویر دیگری از ابومسلم را می‌بینیم. در این منابع ابومسلم، شخصی است که به سبب برانداختن خاندان اموی ستایش می‌شود و حتی وی را از شیعیان و پیروان ائمه شیعه معرفی می‌کنند که هدفش به حکومت رساندن امامان شیعه بوده است. مثلاً در تبصره‌العوام، سید مترضی ابن داعی حسنی رازی از ابومسلم به نیکی یاد می‌کند که توانست رسم دشنام‌گویی به خاندان پیغمبر را براندازد:

هزار ماه بعد از وفات امیرالمؤمنین علی تا آن وقت که ابومسلم خروج کرد از مشرق تا مغرب چندانکه دیار اسلام بود لعنت بر خاندان رسول می‌کردند بر جمله منبرها و منارها در مدت سیزده سال که خروج ابومسلم بود و استیصال ایشان می‌کرد هر شهر که در این مدت ابومسلم بدان نرسید هم بر آن عادت لعنت می‌کردند و خوارزم و ری هزار ماه هر روز هزار دینار زر سرخ می‌دادند و هرگز لعنت نکردند و اهل اسفراین و اصفهان برین پنجاه ماه زیادت بکردند و چون ظاهر نتوانستند کردن در اصفهان بعد از بانگ نماز گفتندی هُوَ هُوَ، و آن مناره هُو هُو را در زمان عبداللطیف خُجندی خراب کردند و در اسفراین همچنان در زمان ما نیز بعد از بانگ نماز سحر مؤذن گوید سُنَّتْ سُنَّتْ و آن قوم چون این شنوند لعنت بر خاندان کنند و اول کسی که این سنت بنهاد معاویه بود تا آخر ملک ایشان این می‌کردند الا دو سال که امارت بحکم عمر بن عبدالعزیز بود و این سنت بر داشت (حسینی رازی، ۱۳۸۳: ۱۰۱).

ناصر خسرو که خود به سبب انتساب به دربارِ خلفای فاطمی و نیز مذهب اسماعیلی، با خلیفهٔ عباسی سر دشمنی داشت، در یکی از قصاید خود به ابومسلم اشاره می‌کند و در دو بیت از او و یاران نزدیکش به نیکی یاد می‌کند و آن‌ها را از بین‌برندهٔ خوارج [أمویان] معرفی می‌کند:

کجا شده است ابومسلم آن سوار گزین که بیخ جمله خوارج بکند او به تبر
کجاست ضرب تبرزین صاحب الدعوه کجاست احمد زنجی و خُرد آهنگر
(ناصر خسرو، ۱۳۰۷: عد)

عبدالجلیل قزوینی رازی، از عالمان شیعه و نویسندهٔ کتاب النقض، اظهار نظرهای چندی در باب ابومسلم کرده است. وی در درجهٔ اول بر تشیع ابومسلم بسیار تأکید می‌کند و او را مُحبِّ امامان شیعه معرفی می‌کند. در نظر قزوینی رازی، عباسیان حکومت خود را مدیون شیعیان هستند، چراکه کسی که آنان را به قدرت رسانید، یعنی ابومسلم، فردی شیعی بوده است (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۱۶۰). عبدالجلیل معتقد است هدف ابومسلم این بوده است که پس از برانداختنِ أمویان، حکومت را به امام صادق که امام زمان بوده است بسپارد، اما امام را نیافت، لذا به فرزندی از فرزندانِ عباس سپرد:

اتفاق است که این کار با ولد العباس نیفتاد الا آنگاه که بومسلم بیامد و از دست آن ظالمان و بغاء بستد و طلب می‌کرد تا فاطمی‌ای را بیابد و بنشانند؛ نیافت که صادق علیه السلام بمدینه بود بومسلم بکوفه آمد و آنجا نقیبی عباسی بود و دوپس کوچک ازو مانده است یکی ابو العباس سفاح مهترین بود و دیگر ابو جعفر المنصور که او را أبوالد وائیق گفتندی و بهری گویند او را ابو جعفر الدوانیقی گفتندی، این هر دو پسر را بیاورد و ابو العباس را بخلافت بنشانند و اوسه سال خلافت کرد و از جهان کرانه شد و خلافت با منصور افتاد (همان، ۱۵۹).

نظام‌الملک در ماجرای قدرت گرفتن سنباد، نکته‌ای را بیان می‌کند که حاکی از ارادت عموم شیعیان به ابومسلم است و نقل آن در اینجا خالی از فایده نیست؛ وی می‌گوید سنباد ادعای خونخواهی ابومسلم کرد و به مردمان خراسان و عراق گفت:

ابومسلم را نکشته‌اند ولیکن چون قصد کرد منصور به کشتن او، او نام مهین خدای عزوجل را بخواند، کیوتری گشت سپید و از میانی هر دو دست او بپرید و اکنون در حصار است از مس کرده و با مهدی و مزدک نشسته و اینک هر سه بیرون می‌آیند، مقدمه ابومسلم خواهد بود و مزدک وزیر است و کس و نامه ابومسلم به من آمد. و چون رافضیان نام مهدی شنیدند و مزدکیان نام مزدک، از رافضیان و خرّمه‌دینان خلقی بسیار بر وی گرد آمدند (نظام‌الملک، ۱۳۸۷: ۲۸۰).

۳-۱. شخصیت ابومسلم در روایات عامیانه

وقتی به شخصیت ابومسلم در داستان‌ها، به‌ویژه ابومسلم‌نامه‌ها، نگاه می‌کنیم، ماجرا از لونی دیگر است. در این داستان‌ها نه تنها شیعی بودن ابومسلم امری محتوم و بی‌نیاز از اثبات است، بلکه وی از خاصان شیعیان است. براساس روایت‌های ابومسلم‌نامه، حتی نام ابومسلم را هم امام محمدباقر بر وی نهاده است (طرسوسی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۳). در این روایت‌ها، ابومسلم چه در عالم واقع و چه از طریق رؤیا، با امامان شیعه و اولیاء خدا در ارتباط است و دائماً از طرف ایشان به او امدادهایی می‌رسد. مثلاً ابومسلم که در یکی از نبردها، جراحت‌های سختی دیده بود و سیصد کس از یارانش کشته شده بودند

به خلوت‌سرای درآمد و نماز گزارد و تضرع نمود. آب [در] چشم کرد و در خواب رفت در خواب حضرت امیرالمؤمنین حیدر علی ابن ابی طالب علیه‌السلام را دید که دست مبارک را بر اندام او مالید و گفت «برخیز!» امیر ابومسلم از خواب

بیدار شد و هیچ زخم بر خود ندید شاد شد و نماز صبح گزارد. یاران را طلب کرد و احوال خواب را با ایشان بگفت همه شاد شدند و شکر خدای تعالی جل جلاله به جای آوردند بعد از آن اتفاق کردند که آب برگرد حصار ببندند. گندم بسیار در قلعه انبار کردند و هرچیز که زیادتی بود به قلعه بردند که ناگاه از، مرو، گردی پیدا شد (همان، ۸۹).

در روایتی دیگر، در شبی که ابومسلم بسیار ملول بود، به خواب می‌رود و در خواب امام حسین را می‌بیند که به او مژده رفع شدن دشواری‌ها و عاقبت‌به‌خیری می‌دهد و امام دعایی به او می‌آموزد تا یارانش را درمان کند:

این دعا که فتح از مکه آورد، بخوان بر چوب خیزران و صلیه کن و در چشم ایشان بکش و این دعایی است که اگر کسی به اعتقاد هزار بار بر مُرده خواند، البته زنده گردد. پس امیر ابومسلم می‌خواست که برسد مرا با این جادویان تا کی حرب باشد؟ از خواب بیدار شد و سه سوره از کلام بخواند پس در آن شب، ملک‌زاد را و جمله امرایش را طلب کرد و احوال خواب دیدن خود را با ایشان بگفت؛ و به اتفاق عزم بارگاه احمد زمجی کردند احمد زمجی را دست گرفتند و به پیش امیر آوردند. امیر ابومسلم به خیمه احمد زمجی درآمد و آن‌چنان که در خواب دیده بود، آن دعا را بخواند و بر چوب خیزران دمید و صلیه کرد و در چشم احمد زمجی و غنده نایب کشید. هر دو بینا شدند به برکت آن دعا و احمد زمجی پنداشتی که یک‌بار دیگر از مادر متولد شده بود (همان، ۵۱۹-۵۲۰).

و در روایتی دیگر وی پیامبر اسلام را در خواب می‌بیند و ایشان به ابومسلم می‌گوید: «فردا چون به باغ سلیمان کثیر در شوی سیبی که سلیمان کثیر به دست تو دهد، مخور که زهر در آن سیب کرده است که ترا هلاک کند. خواجه امروز و فردا محمّد مصطفی این بگفت و از نظر غایب شد» (همان، ج ۴: ۴۸۷).

۲-۳. شخصیت صوفیانه ابومسلم

این نمونه‌ها نشان می‌دهد که ابومسلم در این داستان‌ها نه تنها مسلماً یک شخص شیعی است، بلکه کسی است که پیامبر اسلام و امامان شیعه، مکرر به فریاد وی می‌رسند و از دستگیری می‌کنند و اخبار غیبی به او می‌رسانند. اما افزون بر شخصیت شیعی خاص ابومسلم، ما شاهد شخصیت عرفانی او نیز هستیم. در این روایات، ابومسلم کسی است که در وادی سلوک ریاضت‌ها کشیده و حتی دست ارادت به پیران داده و وارد وادی طریقت شده است و حتی صاحب کراماتی هم هست. از جمله در دیداری که ابومسلم با امام باقر دارد، امام وی را مأمور می‌کند که به دمشق برود و علم امام حسین و عمامه رسول و خرقه و بازوبند بستانند. اما رفتن وی به دمشق به تصرف امام و با طی الارض صورت می‌گیرد (همان، ج ۲: ۶۳). در روایتی دیگر، ابومسلم امام حسین را می‌بیند که امام وی را با القابی چون «آبادکننده طریق معنوی؛ و ای رونق دهنده شریعت مصطفوی» (همان، ج ۲: ۵۱۹) خطاب می‌کند و نیازی به توضیح ندارد که این دو اصطلاح ناظر به بُعد معنوی و شخصیت عرفانی ابومسلم است.

در روایتی دیگر که کرامتی از ابومسلم را آشکار می‌کند، آهویی کاسه زهر آگینی را که دشمنان ابومسلم نزد او آورده‌اند، بر زمین می‌کوبد تا جان ابومسلم از گزند زهر نجات یابد (همان، ۳۳۸).

در یکی از نسخه‌های ابومسلم‌نامه (نسخه گوهرشاد) ابومسلم هنگام رهسپاری به کوه لبنان، سرگردان می‌شود و ناگهان با پیری روشن‌ضمیر روبه‌رو می‌شود، آن پیر کسی نیست جز صوفی معروف، حبیب عجمی؛ وی اناری آبدار در دست دارد که از درختی خشک چیده و آن را به ابومسلم می‌دهد و ضمن اعطای منشوری به او، راهی کوه لبنان می‌کند (همان، ج ۱، مقدمه مصحح: ص ۴۸). این روایت نشان می‌دهد که

پردازندگان استان‌های ابومسلم در صدد بوده‌اند یا قائل بوده‌اند که وی با پیرانِ صوفی که در حقیقت وارثان معنوی امامان شیعه هستند، در ارتباط بوده است. در این روایات، ابومسلم نه تنها مورد تأیید مشایخ صوفی است و از ارادتمندان آنان است، بلکه به مانند مشایخ و پیران، مستجاب‌الدعوه است و توانایی تصرف در پدیده‌ها را هم دارد. مثلاً طبق یکی دیگر از روایات، مروان بیست هزار نفر را به دنبال ابومسلم می‌فرستد تا او را بگیرند، وقتی آنان به ابومسلم می‌رسند «ابومسلم دست به دعا برداشت؛ به امر خدا بادی و صاعقه‌ای پیدا شد که هیچکدام امیر را ندیدند» (همان، ج ۲: ۶۵).

حضور ابومسلم در بین اهل فتوت یا فتیان پررنگ است و چهره ابومسلم به عنوان یک فقی / جوانمرد پررنگ‌تر از چهره صوفیانه اوست. اهل فتوت نه تنها به ابومسلم به عنوان یکی از پیران و پیشوایان خود ارادت دارند، بلکه در آثار آنان نمادسازی‌های مرتبط به ابومسلم هم مشاهده می‌شود؛ مثلاً کاشفی سبزواری، تبر را که یکی از ابزارها و نمادهای فتیان است از ابراهیم خلیل‌الله و در اُمت اسلام به میراث‌رسیده از ابومسلم می‌داند (کاشفی، ۱۳۵۰: ۳۸۷). البته برخی از فرق اهل فتوت و جوانمردان که به پیشوایی ابومسلم در طریقت خود گواهی می‌دهند، خود از فرق صوفیان نیز به حساب می‌آیند. مثلاً همین کاشفی سبزواری که از صوفیان نقشبندی است، پس از بیان سند طریقتی خود که آن را به پیرانی چون علاءالدوله سمنانی و جنید بغدادی و معروف کرخی و سپس امام رضا و در نهایت به امام علی و پیامبر می‌رساند، سند شدّ استاد خود را هم بیان می‌کند که با بیست و پنج واسطه به ابومسلم خراسانی می‌رساند (همان، ۱۲۴-۱۲۵). در ولایت‌نامه حاجی بکتاش، که از صوفیان طریقت یسویه بوده و خود مؤسس فرقه بکتاشیه بوده است، آمده که تاج و خرقه و چراغ و سُفره و عَلمی که جبرئیل

برای رسول‌الله آورده بود، توسط ایشان به امام علی سپرده شد و ایشان نیز به فرزندش امام حسین و ایشان هم به فرزندش زین‌العابدین سپردند. امام زین‌العابدین آن را به ابراهیم مکرم سپرد، اما وی در زندان افتاد و ابومسلم خراسانی به زندان درآمد و آن موارد را گرفت و به امام باقر رساند. تا اینکه در نهایت به دست امام رضا رسید و ایشان هم به خواجه احمد یسوی سپرد که نود و نه هزار خلیفه داشت، اما این موارد را به هیچ‌یک نسپرد تا آنکه، خوندکار حاجی بکتاش، ظهور کرد و به او سپرد (ابن خضرم، ۲۰۱۱: ۷۶).

سفر حاجی بکتاش به نواحی آناتولی، سبب ترویج باور جوانمردی و فتوت در آن دیار شد و به تبع آن موجب گسترش حکایات ابومسلم در آن نواحی و تبدیل شدن ابومسلم به شخصیتی مقدس و اسطوره‌ای شد. غلامحسین یوسفی هم شهرت ابومسلم در آناتولی را مرهون فعالیت اهل فتوت می‌خواند:

شهرت و رواج داستان ابومسلم در آسیای صغیر بواسطه وسعت فراوان گروه «اخی»ها با اهل فتوت در آن سامان بوده است، زیرا این دسته با تبلیغ رمان‌های حماسی در میان اصناف و عامه مردم بی‌سواد نفوذ می‌کردند و در نظر این طبقات-که در برابر طبقه نخبه و زبده برخوردار، مشاغل حقیری داشتند- قهرمان داستان پهلوانی به صورت قهرمانی مذهبی و مدافع مردم در برابر مستبدان و ستمکاران بود، از این‌رو ابومسلم در محیط‌های پیشه‌وری و صنفی به شکل مظهر دلیری و قهرمانی کامل تجسم یافته و داستانش مشهور شده است. براساس این نظر، می‌گویند ابومسلم که با پشتیبانی عامه مردم زحمتکش پیروز شده بود در میان پیشه‌وران و اصناف، قهرمانی محسوب شد و به توسط ایشان یعنی افراد اصناف و اهل فتوت، رمان او از ایران به قفقاز و آسیای صغیر برده شد و در آنجا پیشرفت زیاد کرد (یوسفی، ۱۳۷۸: ۱۸۵-۱۸۶).

وجود این گروه‌های اهل فتوت در ناحیه آناتولی و نیز ارادت آنان به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، و نیز حضور مستمر داعیان خانقاه اردبیل در آن ناحیه، پیوندی میان صوفیان خانقاه اردبیل و اهالی آناتولی برقرار کرده بود. مبلغان خانقاه اردبیل با تبلیغ علیه حکومت سنی مذهب عثمانی و نیز دعوت به قیام برای پس گرفتن حق آل علی، فداییان آناتولی را به سوی خود جذب می‌کردند. در این میان، مبلغان خانقاه اردبیل سعی کردند بر عناصری مشترک میان خود و صوفیان آناتولی تأکید کنند؛ یکی از این عناصر شخصیت ابومسلم بود. ابومسلم بر طبق باور ترکان آناتولی، هم منتقم خون امام حسین و اهل بیت پیامبر بود و هم در نظر بسیاری از آنان ابومسلم در اصل تُرک نژاد بوده است (همان، ۳۰). این باور مشترک، می‌توانست روحیه جنگاوری صوفیان آناتولی را که اتفاقاً خود از سوی دولت عثمانی تحت فشار بودند، برانگیزد و در زمره فداییان خانقاه اردبیل درآورد تا علیه غاصبان حکومت آل‌علی قیام کنند. بنابراین، شخصیت ابومسلم و روایات و داستان‌های مربوط به او در میان صوفیان صفوی نفوذ و رواجی داشت و بیان داستان‌های ابومسلم [و محمد حنفیه] از جمله مناسک آنان و ابزارهای تبلیغ محسوب می‌شد.

۴. پیوند ابومسلم ستیزی با صوفی ستیزی

نقد تصوف در دوره صفوی، مظاهر گوناگونی دارد و صرفاً به مخالفت آشکار با صوفیان و نقد مستقیم آنان خلاصه نمی‌شود. البته در این دوره رساله‌های فراوانی در نقد تصوف نوشته شد که باورهای صوفیان و مبانی فکری ایشان را به شدت مورد انتقاد قرار داده است. اما در دوره صفوی شاهد نوعی دیگر از واکنش‌ها علیه تصوف هستیم که از یک سو فقط خاص جامعه شیعی است؛ یعنی این نوع از انتقاد علیه تصوف در

جریانات صوفی‌ستیزی که اهل سنت ایجاد کرده بودند، دیده نمی‌شود؛ از سوی دیگر این نوع انتقاد از تصوف در جوامع شیعی سابقه‌ای ندارد و وجه تصوف‌ستیزی آن در دوره صفوی است که برجسته می‌شود. این امر در راستای ایده‌ای کلی، مبتنی بر تفکیک عناصر فرهنگی و فکری معارض با مذهب تشیع است. به دیگر سخن، در این دوره شاهد جریانی هستیم که می‌کوشد عناصری را بزدايد که به واسطه اختلاط تصوف و تشیع، از باورهای صوفیان به جامعه شیعی وارد شده است و تبدیل به باور مردم شده است. این تلاش، نخستین گام‌ها در نقد تصوف و طرد صوفیان از جامعه صفوی است. تلاشی که در بادی امر بسیار کم‌رنگ است و حساسیت‌زا نیست، اما به مرور و در ادوار بعدی دولت صوفیان جریانی بسیار گسترده و غالب می‌شود. یکی از عناصری که تلاش شد از باورهای جامعه کنار گذاشته شود، داستان‌سرایی و مناقب‌خوانی برای ابومسلم خراسانی است.

چنان‌که نشان داده شد در دوران پیش از صوفیان، چهره ابومسلم در بین عامه مردم شیعی مذهب چهره فردی شیعه‌مذهب است که موجب اهل بیت پیامبر است و از خدمات او در برانداختن سبب امام علی ستایش می‌شده است. اما در دوره صفوی ابومسلم، از سوی فقیهان شیعه و منتسبان به دربار صفوی به شخصیتی ضد تشیع و دشمن امامان شیعه بدل می‌شود؛ تا جایی که ابومسلم را «من اول العمر الی آخره» مخالف اهل بیت می‌دانند و حتی وی را از اصحاب حلول دانسته و کفر او را تأیید می‌کنند (حموی، ۱۳۶۳: ۱۳۹). سؤالی که مطرح می‌شود این است که چرا در ادبیات دینی دوره صفوی، شخصیت ابومسلم خراسانی، نسبت به آنچه که در سابقه ادبیات دینی تشیع وجود داشت، وارونه می‌شود و ردیه‌هایی چند بر وی و مناقب‌خوانان وی نوشته می‌شود؟

۴-۱. ابومسلم خوانی محملی برای نقدِ تصوف:

از دیرباز تصوف و قصه‌گویی پیوندی استوار داشته‌اند و صوفیان به بیان قصه و داستان توجه بسیاری داشته‌اند. نگاهی به آثار ادبی عرفانی، همچون، حدیقه، مثنوی، اسرالتوحید، منطق‌الطیر و ... خود گواهی بر این مدعاست. قصه و قصه‌گویی نزد صوفیان فرقه صفوی نیز رایج بود و در دعوت پیروان خود از این ابزار استفاده می‌کردند. از مهم‌ترین شخصیت‌هایی که نزد صوفیان خانقاه اردبیل مورد توجه بودند و مناقب و داستان‌های آنان مکرر بیان می‌شد، ابومسلم خراسانی و محمد حنفیه را باید نام برد. زرین‌کوب تکریم ابومسلم و محمد حنفیه را در راستای سیاست جذب مرید از سوی خانقاه اردبیل مورد توجه قرار می‌دهد و می‌گوید به واسطه علاقه شدیدی که غلات شیعه به این دو شخصیت داشتند، استفاده از نام آنان در مناطقی از آناتولی که مملو از شیعیان غالی بود، می‌توانست ابزار دعوتی ارزشمند تلقی شود (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۲۲۸). روزبهان خنجی مورخ دربار آق‌قویونلوها، در کتاب *تاریخ عالم‌آرای امینی* بدین مطلب اشاره می‌کند. از اشاره خنجی برمی‌آید که پیش از تشکیل دولت صفوی، رسم قصه‌خوانی در میان صوفیان خانقاه اردبیل برقرار بوده است و نزد ایشان قصه‌گویی از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. اشاره خنجی متوجه شیخ‌حیدر، پدر مؤسس سلسله صفوی است، وی می‌گوید: «شیخ‌زاده را [شیخ‌حیدر] وفور اطاعت مردم روم بر کسب اخلاق مذموم و اطوار می‌شوم باعث آمد؛ نخست بر مکتب بایست نشست [اما] بر مرکب سوار شد، لوح هجا در دامن بایست نهاد، [اما] از لوح کنار گرفت. به جای درس مقامات معنوی، داستان طامات پهلوی خواندی» (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۶۵). این موارد ثابت می‌کند که قصه‌گویی، عموماً و بیان مناقب ابومسلم، تخصیصاً،

نزدِ صوفیانِ خانقاهِ اردبیل بسیار مهم تلقی می‌شده و درحقیقت ابزاری بوده است تا حقیقت دعوت و قیامِ صفویان را زنده نگه دارد.

نخستین کسی که به ماجرای ابومسلم‌خوانی و تکریمِ جایگاهِ ابومسلم در دوره صفوی معترض شد، علی بن عبدالعالی، معروف به محقق کرکی است. کرکی در کتاب *مطاعن المجرمیه فی رد علی الصوفیه* به ردّ قصه‌گویی و قصه‌گویان و انتقاد از ابومسلم و تخطئه وی پرداخته است. امروزه این کتاب در دسترس نیست، اما در نوشته‌های برخی از شاگردانِ کرکی اشاراتی به مطالب این کتاب آمده است و مریدان و اصحابِ وی برخی مطالب آن را نقل کرده‌اند. مثلاً حموی نقل می‌کند که کرکی حدیثی از امام صادق نقل کرده که در آن از او سؤال کرده‌اند که حکم گوش دادن به قصه‌گویان چیست؟ آیا گوش دادن به قصه‌های ایشان حلال است؟ کرکی جواب امام صادق را چنین بیان می‌کند: «قال لا و قال: من أصغى إلى ناطقٍ فقد عبده، فان كان الناطقُ عن الله، فقد عبده الله و إن كان الناطق عن ابليس، فقد عبده ابليس» (حموی، ۱۳۶۳: ۱۴۲).

چنان‌که از این سخن کرکی بر می‌آید، وی قصه‌گویان را دو دسته می‌داند، دسته‌ای که گمراه کننده‌اند و داستان‌هایی شیطانی نقل می‌کنند؛ دسته‌ای دیگر کسانی که قصه‌هایشان جنبه مذهبی و دینی دارد و در اصطلاح داستان‌هایی خدایی است. البته از کُلّیت این سخن برمی‌آید که کرکی از لحاظ شرعی قصه‌خوانی را صحیح نمی‌دانسته است. درخصوص ابومسلم نیز نگاه کرکی از همین آبشخور مایه گرفته است و بنا به گفته حموی کرکی معتقد بوده است که ابومسلم ابتدا از روی حيله و نیرنگ با فرزندانِ امام علی و شیعیان اظهار دوستی می‌نمود تا جایی که توانست ایشان را فریب دهد و در دعوت خویش، ایشان را با خود همراه کند (همان، ۱۳۶). کرکی به همین مقدار بسنده نمی‌کند و صراحتاً بیان می‌کند دروغ‌گوترین قصه‌خوانان و سزاوارترین آنان به عذاب

دوزخ، کسانی هستند که با نقل سخنانی از امام باقر و امام صادق در حق ابومسلم بر آن دو امام دروغ و افترا می‌بندند (همان، ۱۴۳). در واقع از این سخن کرکی برمی‌آید که وی ابومسلم‌خوانان را دروغگو و سخنان آنان را سخن شیطان می‌داند. کرکی در ادامه سخن خود ابومسلم را فردی فاجر معرفی می‌کند که از زمره شیعیان هم نبوده است و نه تنها امامت امامان شیعه را قبول نداشته، بلکه از سرسخت‌ترین مخالفان ایشان بوده است. ازین رو کرکی از قصه‌خوانان و ابومسلم‌خوانان انتقاد می‌کند که درباره او دروغ می‌گویند و به نادرست برای او مناقب می‌سرایند و از این طریق جاهلان را فریب داده و به دوستی او می‌کشانند. در نهایت هم کرکی با اشاره به آیه «اللاعنه الله علی الکاذبین» این قصه‌گویان دروغگو را شایسته لعن می‌داند (همان، ۱۴۳). سند مهمی که از کتاب حموی می‌توان به دست آورد، نقل استفتائاتی است که از کرکی در باب ابومسلم شده است؛ در یکی از این استفتائات، از کرکی پرسیده شده است که آیا جایز است ابومسلم را لعن کرد؟ وی در پاسخ می‌گوید: «الثقه بالله وحده، نعم، يجوز اللعن عليه، بل الطعن علی من یمیلُ إلیه، و أن البراءة منه واجبه علی کلِّ واحدٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، لِأَنَّهُ رَأْسٌ مِنْ رُؤُوسِ الْمُخَالَفِينَ و معاندٌ مِنْ معاندي ائمه المعصومين الذين إفترض الله سبحانه مودتهم و عداوه اعدائهم علی الخلق أجمعين، فلا یسمع قصته الكاذبه الذی یلقونها القاصون فی مدحه و لا یمنع اللاعنین عن لعنه إلی الفاسقون» (حموی، ۱۳۶۳: ۱۸۹).

چنانچه مشخص است کرکی برائت‌جستن از ابومسلم را واجب می‌داند و هرکسی را هم که به ابومسلم علاقه‌مند باشد و از او چیزی نقل کند، شایسته لعن و طعن می‌داند.

طالقانی، نویسنده کتاب خلاصه الفوائد به‌طور روشن‌تری ارتباط میان صوفیان و ابومسلم‌خوانی را مطرح می‌کند و سخنان وی دیگر در حد اشاره‌های پنهان نیست، بلکه قرائنی ذکر می‌کند که از آن می‌توان فهمید مقصود وی صوفیان هستند. وی دو

گروه را نام می‌برد که دوستانِ ابومسلم هستند و تخم محبت او را در دل می‌کارند. یک گروه را نواصب معرفی می‌کند و در ادامه خود از آنان با عنوانِ سنیان نام می‌برد که سبب علاقه‌اشان به ابومسلم، تقویتِ آلِ عباس به دست اوست؛ اما گروه دوم که طالقانی از ایشان به‌عنوانِ دوستانِ ابومسلم نام می‌برد، ملاحظه هستند. هرچند ملحد صفتی عام است اما طالقانی در ادامه سبب علاقه‌مندیِ ملحدان به ابومسلم را، ادعای حلول از سوی وی معرفی می‌کند که این ادعا با مذاقِ این گروه از ملحدان بسیار موافق افتاده است (طالقانی، ۱۳۷۸: ۲۱۷). اما دعویِ حلول، اتهامی است که مکرر در رساله‌های ردیه بر تصوف، به صوفیان نسبت داده شده است.

گفتنی است که مخالفت با قصه‌خوانی و ابومسلم‌خوانی، منحصر به فقیهان دوره صفوی نماند و پادشاهان صفوی نیز به این مسئله توجه نشان دادند. ابی‌صعب نقل می‌کند که شاه اسماعیل تصمیم به نابودیِ فرقه‌ی ابومسلمیه گرفت و حتی در دوران حکومت خود، زیارت قبر ابومسلم را نیز ممنوع کرد (ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۱۲۰). پس از شاه اسماعیل، تهماسب نیز در مخالفت با قصه‌خوانی و ابومسلم، تلاش‌های بسیار کرد. حموی اقدامات تهماسب را چنین بیان می‌کند: «بعضی از افسانه‌خوانان سنی سیرت و یاوه‌گویانِ ناصبی سریرت، اسطوره بر ابومسلم مروزی بسته بودند و در زمان آن شاه علیین آرامگاه، بعضی دیگر از قصه‌خوانان دروغ‌پیشه و بادپیمایانِ کج اندیشه، تغییری در آن افسانه نموده ... و عوام را به آن تزویر و تسطیر، مُحب و دوستانِ آن مجوس زاویه سَعیر گردانیده» (حموی، ۱۳۶۱: ۱۴۱). علاوه بر تلاش‌های کرکی در برانداختن رسم قصه‌گویی که از رسوم صوفیان بود و نیز مخالفت، تحریم، تفسیق و تکفیر و لعنِ ابومسلم و هوادارانش (که صوفیان و عوام جامعه بودند)، فقهای دیگر نیز در این باره

ساکت نشستند و رساله‌هایی تألیف نمودند. شیخ آقابزرگ تعداد این رسائل را تا هفده مورد برشمرده است (آقابزرگ، ۱۴۰۳، ج ۴: ۱۵۱).

شایان گفتن است که با وجود این مخالفت‌ها و ممانعت‌های فقیهان و شاه صفوی با ابومسلم و این جریان به‌طور کامل از بین نرفت. حموی خود بر این موضوع اذعان می‌کند که علی‌رغم مخالفت‌های علما و فقها، همچنان مردم به این داستان‌ها گرایش دارند، سخن حموی این است: «از اواخر سنه اثنی و ثلاثین و تسعه مائه، که به تجدید نهی از این منکر وقوع پذیرفته، و لعن و طعن ابومسلم شیوع گرفته، تا این زمان که اوایل سنه ثمان و ثلاثین و تسع مائه است، با آنکه عوام کالآنعام از علمای کرام و فضلاء عظام از حال آن شقی استعلام نموده‌اند، هنوز بعضی از ایشان از اختلاب یاوه‌گویان شیطان‌صفتان، چنانکه عادت مستضعفان است، متفکر و حیرانند» (حموی، ۱۳۶۳: ۱۴۵).

این گزارش، حاکی از نفوذ ماجرای ابومسلم و قصه‌خوانی در ضمیر مردم ایران دارد. گویا همین علاقه به ابومسلم سبب شده است که پس از شاه اسماعیل، مجدداً صوفیان و دوستداران به مرمت و احیای مقبره منسوب به ابومسلم، در خراسان پردازند (صفا، ۱۳۶۵: ۲۴۳-۲۴۹).

طالقانی که از شاگردان میرداماد بوده است، رساله‌ای در رد ابومسلم‌خوانی و نقد صوفیان نوشته است. او نیز در باب سوم از کتاب خود، به رسم تمام ردیه‌نویسان، ابومسلم را از زمره شیعیان بیرون می‌داند و او را از مخالفان امامان شیعه معرفی می‌کند. وی که تلاش می‌کند سند سخنان خود را نیز نقل کند، در عبارتی بدون اشاره به سند آن و به‌صورت مبهم، نقل می‌کند ابومسلم امامت علی^(ع) را نیز انکار کرده و معتقد بوده است بعد از پیامبر امامت حق عمویش عباس بوده (طالقانی، ۱۳۷۸: ۲۰۹). وی از قول

«برخی از مستمعان و شاگردان شیخ بهایی»، نقل می‌کند که او نیز در قضیه ابومسلم با ایشان همراه بوده است و مکرر او را لعن می‌کرده و حتی دو نوشته از وی در رد و لعن ابومسلم دیده‌اند. وی در پایان رساله خود به حال هواداران ابومسلم و کسانی که قصه وی را نقل می‌کنند، تأسف می‌خورد و آنان را دروغگو معرفی می‌کند و این کار آنان را مخالفت با خدا می‌داند (همان، ۲۲۴).

تا اینجا فقیهان و ردیه‌نویسان دوره صفوی از پیوند میان ابومسلم و تصوف، به‌صراحت سخنی نگفته‌اند، هرچند هواداران ابومسلم را خارج از مذهب شیعه و ملعون می‌دانند. اما در میانه دوره صفوی، رساله‌ای نگاشته می‌شود که رد بر اصحاب ابومسلم و صوفیان را در یک جا بیان می‌کند و به‌صراحت فرقه‌هایی از صوفیان را نام می‌برد که به هواداری از ابومسلم می‌پرداختند. این رساله سلوه / شیعه است که به قلم یکی از فقیهان مشهور این دوره، یعنی سید محمد میرلوحی نوشته شده است. میرلوحی خود در این رساله به آزارهایی که توسط برخی از هواداران ابومسلم، به سبب تألیف این رساله، بدو رسید اشاره می‌کند و می‌گوید که حتی از ترس این هواداران ابومسلم جرأت نمی‌کرده است که لفظ لعین را برای شیطان به کار ببرد یا پس از نوشیدن آب، یزید را لعنت کند (میرلوحی، ۱۳۷۴: ۳۵۵). طالقانی درخصوص کار میرلوحی توضیح می‌دهد که قصه‌گویان چنان در تعریف ابومسلم و مقامات او داستان‌سرایی می‌کردند که بسیاری از عوام به هواداری از ابومسلم گرایش پیدا کرده بودند تا آنکه سیدی فاضل به نام میرلوحی که غایت صلبت در دین داشته است مردم را از توجه به این قصه منع نمود (طالقانی، ۱۳۷۸: ۱۹۵).

میرلوحی در بخشی از کتاب سخنی دارد که حاکی از هواداری صوفیان از ابومسلم است. وی می‌گوید پس از نگارش رساله در نقد ابومسلم، یکی از زراقیه به حمایت از

ابومسلم برخاست و همت بر تعصب وی گماشت و زبانِ اعتراض دراز کرد که عطار در *مظهرالعجایب* از او تعریف کرده است و نباید بدی از ابومسلم گفته شود. اما چگونه از این جمله پی ببریم که آن هواداران ابومسلم که بر میرلوحی اعتراض کرده‌اند، از صوفیان بوده‌اند؟ شاهد این مدعا، در همین کتاب میرلوحی وجود دارد. وی در بخشی از کتاب در ضمن ذکر کردن یکی از فرقه‌های صوفی، به نام حلاجیه، گوید حلاجیه چندین فرقه‌اند و «خسیس‌ترین ایشان قومی‌اند که در بیشتر اوقات ایشان را زراقیه می‌گفته‌اند» (همان، ۳۴۵).

این سخن میرلوحی، شاهی بسیار مهم است در اینکه صوفیان از حامیان اصلی ابومسلم در دوره صفوی بوده‌اند و نشان می‌دهد که مخالفت با ابومسلم و ابومسلم‌خوانان در راستای مخالفت با صوفیان بوده است. این مخالفت و بیان ارتباط صوفیان و ابومسلم تا پیش از میرلوحی و رساله *سلوه الشیعه*، چندان آشکار بیان نشده بود. اما میرلوحی آشکارا این ارتباط را بیان می‌کند و مشخص می‌کند هواداران ابومسلم که همواره در نظر فقیهان دوران، همانند ابومسلم مورد طعن و لعن بوده‌اند، همان صوفیان بوده‌اند. در واقع ابومسلم‌خوانی یک گُنش گفتمانی بوده است که این قصه‌خوانان، ضمن آن، تصوف را نیز رواج می‌داده‌اند.

۵. نتیجه

شخصیت ابومسلم خراسانی در محافل شیعی و جوه مختلفی پیدا کرده است؛ در متون فقهی-حدیثی، چهره مثبتی از ابومسلم نمی‌بینیم و بیشتر بر نپذیرفتن وی از سوی امامان شیعه تأکید شده است. اما در متون جدلی-کلامی ابومسلم بیشتر به عنوان منتقم آل‌علی شناخته می‌شود که شیعه‌مذهب بوده است و به امامان شیعه ارادتی داشته است. اما در

متون داستانی و روایت‌های عامیانه، چهره ابومسلم به کلی متفاوت است؛ در این داستان‌ها که با نام ابومسلم‌نامه شناخته می‌شوند، ابومسلم نه تنها فردی مسلماً شیعی مذهب است، بلکه از شیعیان خاص است که مکرر با امامان شیعه مراد شده و به دستور آنان کار می‌کرده است. در این روایت‌ها ابومسلم کسی است که از تربیت معنوی امامان شیعه و پیران صوفی برخوردار است و خود نه اهل طریقت است، بلکه همچون مشایخ صاحب کراماتی نیز هست. این تصویر از ابومسلم، همان است که در بین عموم مردم جامعه و میان اهل طریقت و فتوت پذیرفته شده بود و آنان چنین تصور و تصویری از ابومسلم داشتند. رواج داستان‌پردازی در بین صوفیان و به خصوص صوفیان خانقاه اردبیل که پس از برافتادن خلافت عباسی، به تشیع نیز متمایل شده بودند، به ابزاری قدرتمند در دعوت صوفیان خانقاه اردبیل بدل شد و ترویج داستان‌های ابومسلم در اقصی نقاط ایران و آناتولی و آسیای صغیر، نوعی اشتراک در هدف را برای مردمان و صوفیان این نواحی فراهم می‌کرد؛ هدفی که با یادآوری اقدام ابومسلم در نابودی دشمنان آل علی و تجسم حکومت عثمانی و ازبکان به عنوان نمودی دیگر از همان دشمنی‌ها، و تجسم شیخ خانقاه اردبیل به عنوان ابومسلمی دیگر، محقق می‌شد. این امر سبب شد پس از قدرت گرفتن صوفیان، داستان‌های ابومسلم و شخصیت وی، نزد صوفیان ارزشمند و مقدس شمرده می‌شد و ذکر داستان‌های وی، همواره هدف قیام صوفیان را نزد آنان زنده نگه می‌داشت.

این امر که با قدرت گرفتن فقیهان در دوره صفوی مصادف شده بود، توجه فقیهان را به ابومسلم و روایت‌های ابومسلم جلب کرد. فقیهان تازه به قدرت رسیده، دریافته بودند که درافتادن مستقیم با صوفیانی که عده و غده بسیار دارند و در دربار صفوی قدرت زیادی دارند، آسان نخواهد بود؛ ازین رو برای حذف رقیب دیرین خود، در ابتدا

کوشیدند نمادها و شخصیت‌های ارزشمند صوفیان را از اعتبار بیندازند. یکی از مهم‌ترین این اقدامات، فتوا بر تحریم قصه‌خوانی و نیز تخریب شخصیت ابومسلم بود. لذا در این دوره رساله‌ها و فتاوی بسیاری در تحریم قصه‌گویی نوشته شد و روایات ابومسلم را کذب و خود ابومسلم را نیز دشمن امامان شیعه و مطرود آنان و شایسته لعن جلوه دادند و با اشاره به پیوند میان صوفیان و ابومسلم، هردو گروه را گمراه و ملعون معرفی کردند. بنابراین کوشش فقیهان دوره صفوی در مقابله با قصه‌گویی و داستان‌های ابومسلم، تلاشی بود برای آغاز جریانی قدرتمند و فراگیر از صوفی‌ستیزی.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳.ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. ج ۴، بیروت: دارالاضواء.
- ابن خضرم، الیاس (۲۰۱۱). *ولایت‌نامه*. ترجمه اسرا دوغان با همکاری مریم سلطانی. اربیل (کردستان عراق): انتشارات آراس.
- ابی صعب، رولاجوردی (۱۳۹۶). *تغییر مذهب در ایران*، ترجمه منصور صفت‌گل. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حسنی رازی، سید مرتضی ابن داعی (۱۳۸۳). *تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام*، تصحیح عباس اقبال آشتیانی. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- خنجی، روزبهان (۱۳۸۲). *تاریخ عالم آرای امینی*، تصحیح محمداکبر عشیق. تهران: میراث مکتوب.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۵). *ماجرای تحریم ابومسلم نامه*. *ایران‌نامه*، ۱۸، ۲۴-۳۷.
- طالقانی، عبدالمطلب بن یحیی (۱۳۷۸). *خلاصه الفوائد*، چاپ شده در: جعفریان، رسول (۱۳۷۸)، *قصه و قصه‌خوانان در تاریخ اسلام و ایران*. تهران: انتشارات دلیل.

طرسوسی، ابوظاهر (۱۳۸۰). *ابومسلم‌نامه*، به اهتمام حسین اسماعیلی. تهران: انتشارات معین و قطره و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.

طوسی، خواجه نصیر (۱۴۰۵ق). *تلخیص المحصل*. چاپ دوم. بیروت: دارالاضواء.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. ج ۸. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامیه.

قبادیانی، ابومعین ناصر بن خسرو (۱۳۰۷). *دیوان اشعار*، تصحیح سیدنصرالله تقوی. تهران: کتابخانه طهران.

قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸). *التقصیر*، تصحیح میرجلال‌الدین محدث ارموی. تهران: انجمن آثار ملی.

میرلوحی، سیدمحمد (۱۳۷۳). *سلوه الشیعه*، به کوشش احمد عابدی، چاپ شده در میراث اسلامی ایران. دفتر دوم، به کوشش رسول جعفریان. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

نظام الملک، حسن بن علی (۱۳۸۷). *سیرالملوک*، تصحیح هیوبرت دارک. چاپ هشتم. تهران: علمی و فرهنگی.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۸). *ابومسلم، سردار خراسان*. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Aghabuzur Tehrani, M. M. (1403 AH). *al-Dhari'a al-Tsanif al-Shi'a*. vol. 4. Beirut: Dar al-Azwa. [In Persian]
- Ibn Khizr, I. (2011). *Velayatnameh, translated by Asra Doghan with the collaboration of Maryam Soltani*. Erbil (Iraqi Kurdistan): Aras Publications. [In Persian]
- Abi Saab, R. J. (2016). *Conversion of religion in Iran, translated by Mansour Sefatgol, second edition*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Hosni Razi, S. M. Ibn Da'i (1383). *Tabsirat Al-Awam in the Knowledge of Al-Anam Articles*, revised by Abbas Iqbal Ashtiani. second edition. Tarhan: Asatir. [In Persian]
- Khonji, R. (1382). *History of the world of Arai Amini*, edited by Mohammad Akbar Ashiq. Tehran: miras-e-maktoob. [In Persian]
- Safa, Z. (1365). The story of the ban on Abu Muslim Nameh. *Irannameh*, 18, 24-37. [In Persian]

- Taleqani, A. Mu. bin Yahya (1378). *Xolasah-al-Favayed*, published in: Jafarian, Rasul (1378), *Tales and storytellers in the history of Islam and Iran*. Tehran: Dalil Publications. [In Persian]
- Tarsousi, A. T. (1380). *Abu Muslim Nameh*, by Hossein Esmaili. Tehran: Moin and Qatrah Publications and the French Iranian Studies Association. [In Persian]
- Tusi, Khwaja Nasir (1405 AH). *Talkhis al-Mahsal*. second edition. Beirut: Dar al-Azwa. [In Persian]
- Kilini, M. bin Yaqub (1407). *Al-Kafi*. vol. 8. 4th edition. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. [In Persian]
- Qabadiani, Abu Mu'in Nasser bin Khosrow (1307). *Divan of Poems*, revised by Seyyed Nasrullah Taqvi. Tehran: Tehran Library. [In Persian]
- Qazvini Razi, A. J. (1358). *Al-Naqd*. edited by Mirjalaluddin Mohhaddeth Ermoi. Tehran: National Art Association. [In Persian]
- Mirlohi, S. M. (1373). *Salwa al-Shia*. edited by Ahmad Abedi. published in the *Islamic Heritage of Iran*. second book. edited by Rasul Jafarian. Qom: Ayatollah Murashi Najafi Library. [In Persian]
- Nizam al-Mulk, Hasan bin Ali (1387). *Siar al-Maluk*. edited by Hubert Dark. 8th edition. Tehran: elmi-va-farhangi. [In Persian]
- Yousefi, Gh. (1378). *Abu Muslim, Sardar Khorasan*. third edition. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]